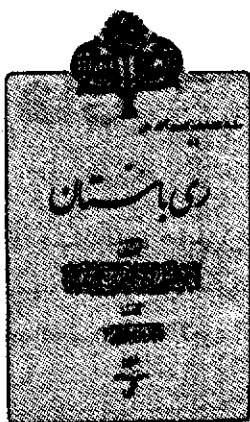

در پایان، به سامان رسیدن و فرجام یافتن این اثر ارجمند را، به مؤلفان سخت کوش آن، صدیق دانشور جناب آقای ابوالفضل حافظیان و برادر پر توان و جوان، جناب آقای سید محمدحسین حکیم که جامعه علمی کشور در آینده‌نه چندان دور، از او و آثارش بسیار خواهد شنید و دید، تبریک گفته و سپاس می‌گزاریم.

علیرضا هزار

خدمات مرحوم دکتر حسین کریمان به تاریخ ری

شهر تهران، دنباله تاریخی و فرهنگی شهر کهن بنیاد شش هزار ساله «ری» است که روزگاری با بابل و نینوا و در عهد اسلامی با بغداد و دمشق و نیشابور همسانی داشته و در کتاب‌های اوستا، تورات و آثار یونانی و همه کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی مسلمانان از آن به تفصیل یاد شده است. این شهر زادگاه مردان بزرگ، فرهنگوران نامدار و دانشمندان و فقهای مشهوری است که هر یک به نوبه خود، از این خطه ایران زمین، سراسر کشور را ارشاد و راهبری کرده‌اند.

جغرافی دانان و مورخان مسلمانان، خاصه در ایران، یکی از مهم‌ترین کوشش‌های پژوهشی خود را در نگارش تاریخ و جغرافیای منطقه‌ها و شهرها به کار بسته‌اند؛ به گونه‌ای که ادب تاریخی «مسالک و ممالک» نگاری، «بلدان» نویسی و «شهرنامه» پردازی یکی از مهم‌ترین بخش‌های علوم انسانی ایرانیان مسلمان بوده است.

درباره تاریخ ری چند اثر از میان رفته، شهرت دارند: نخستین اثر از منصور بن حسین آبی، وزیر ابوسعید آبی (م ۴۲۱ق) و اثر دوم از ابوالحسن علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین منتجب‌الدین (م ۵۸۵ق) است. از آن پس، احوال و آثاری را می‌توان در کتاب‌های مختلف جست‌وجو کرد.

و مجلات و نشریات و مقالات، پایان‌نامه‌ها، گزارش‌ها، نقشه‌ها، دائرةالمعارف‌ها، سفرنامه‌ها، یادنامه‌ها، اسناد و فرامین و وقف‌نامه‌ها، کتاب‌شناسی‌ها، کتاب‌های حدیثی و رجالی، تاریخی، جغرافیایی، انساب و تراجم، تذکره‌ها و فهرس نسخه‌های خطی به زبان‌های گوناگون فارسی، عربی، اردو، انگلیسی و فرانسه را که درباره حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) و شهر ری مطلبی داشته‌اند، در برمی‌گیرد.

در تدوین این اثر برای کتاب‌های مستقل و مشتملی که درباره عبدالعظیم حسنی (ع) و شهر ری نوشته شده است، فیش‌هایی خاص در نظر گرفته شد که واجد کدهای اطلاعاتی ذیل است:

۱. نام کتاب، ۲. زبان، ۳. موضوع، ۴. نام مؤلف، ۵. نام مترجم، مصحح و کمک‌پدیدآورندگان، ۶. نوبت چاپ، ۷. محل نشر، ۸. تاریخ نشر، ۹. تعداد جلد، صفحه، قطع کتاب، ۱۰. یادآوری شمول کتاب بر تصویر، جدول، سند، طرح، کتابنامه، نقشه، نمایه، نمودار، ۱۱. نسخه‌های خطی، درباره کتاب‌هایی که دارای نسخه خطی است، ۱۲. توضیحات کتابشناسی که غالباً در کتاب‌های مستقل مطرح شده است.

در فیش مقالات، علاوه بر توصیف مقاله، به خصوصیات نشریه‌ای که مقاله در آن به چاپ رسیده، اشاره شده است. در این بخش با جستجو در مجلات، فهرست‌ها و نمایه‌های مقالات، عناوین مربوط به دو موضوع مورد تحقیق استخراج و با ذکر مشخصات کامل اعم از نام مقاله، نام مؤلف و کمک‌پدیدآورنده، عنوان، شماره نشریه، تاریخ انتشار، شماره صفحه، ویژگی‌های نشریه، فیش‌ها تنظیم شده‌اند.

چنانکه در مقدمه کتاب ادعا شده است، غالب کتاب‌ها و مقالات معرفی شده در این مأخذشناسی، از نزدیک ملاحظه شده و اطلاعات لازم از آنها استخراج شده است. لیکن در مواردی اندک که دستیابی به آن میسر نبوده است، به نقل از مصادر بسنده شده است. در این پژوهش، حدود ۹۰۰ کتاب، مقاله، سند و ... معرفی شده است. این اثر، در یک مقدمه و دوازده فصل تنظیم شده که وجود فهرست‌های فنی گوناگون در آخر آن، بهره‌ها و ثمره‌های کتاب را افزون کرده است.

این کتاب در ۳۹۰ صفحه، توسط مؤسسه فرهنگی دارالحدیث، به مناسبت کنگره حضرت عبدالعظیم (ع) منتشر شده است.

شایان ذکر است که اطلاعات موجود در این کتاب به شکل رایانه‌ای نیز، همراه امکانات بسیار مربوط به آن عرضه شده است.

۷. تفسیر ابوالفتوح رازی،

۸. قصران.

ب. کتاب‌ها

۱. ری باستان (مجلد اول)

یکی از مهم‌ترین آثار استاد کریمان، کتاب ارزنده ری باستان است که در دو مجلد از سوی انجمن آثار ملی در سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۴۹ انتشار یافته است.

مجلد اول، مباحث جغرافیایی شهر ری به عهد آبادی (سی و دو + ۷۵۸ ص. مصور) شامل مقدمه و هفده فصل است. در مقدمه درباره تاریخ‌های از میان‌رفته ری سخن به میان آمده و در فصل‌های کتاب به محل شهر ری و پهناوری آن، ذکر ری در کتب مقدس و منابع باستانی، موقعیت جغرافیایی ری، مردم ری، پایه‌ارجمندی مقام و احترام و اعتبار ری، نهرها و کاریزهای ری، فتح ری، پهنه شهر ری به هنگام آبادی، اماکن عمده ری، برخی از بناهای تاریخی و خانه‌های رجال، مضامین و مقابر، دروازه‌های ری، خانه‌ها و برخی اماکن دیگر ری، درهای دیگر ری، فرهنگ و مدارس و کتابخانه‌ها، اقتصاد ری و برخی از اوصاف و خصال و خصایص مردم ری پرداخته شده است. جلد نخست از چندین نقشه و عکس هوایی و تصویر برخوردار است که خواننده را با بطن جریان‌های تاریخی آشنا می‌سازد.

۲. ری باستان (مجلد دوم)

مجلد دوم، مذهب و تاریخ و رجال و نواحی ری باستان (هیجده + ۹۳۲ ص، مصور، نقش‌های جغرافیایی) شامل سه باب (هفت فصل) و یک خاتمه است به شرح زیر:

مذهب ری در پیش از اسلام و دوره اسلامی، تاریخ عمومی ری، ری در مسیر تاریخ (پیش از اسلام و در دوره اسلامی)، حوادث طبیعی مهم ری در طول تاریخ، تمثیلات و ضرب‌المثل‌ها و نمونه طرایف که بر مبنای ری مبتنی است، رجال و معارف، درگذشتگان و مدفونان در ری از رجال دیگر بلاد، خرابی ری و علل آن، نواحی ری، کلیسای در باب روستاها و دیه‌ها، نام آبادی‌ها، کوه البرز و کوه قاف. جلد دوم مجموعه نیز از چندین نقشه و عکس و تصویر پر ارزش برخوردار است.

استاد کریمان، در روزگاری که علم و هنر خوشنویسی را با هم، به مردم مشتاق و وطنش عرضه می‌کرد، درباره چگونگی تهیه این کتاب نفیس نوشته است:

«از همان زمان با اشتیاق تمام میان طلب دریست و دست در کار این مهم زد و آنچه از مؤلفات مورخان و جغرافی‌نویسان

در عصر ما دانشمند فرزانه مرحوم استاد دکتر حسین کریمان چند تحقیق و بررسی چشمگیر درباره ری و گذشته این منطقه و روستاها و سرزمین‌های اطراف آن و آثار باستانی و تاریخی موجود به زبان فارسی سامان داده است که در نوع خود بی‌نظیر است. در این نوشتار با اشاره‌ای گذرا بر زندگی آن مرد دانشمند به شناخت و بیان آثار و خدمات ایشان پرداخته می‌شود.

این محقق فرزانه در سال ۱۲۹۲ شمسی، در اطراف تهران دیده به جهان گشود و در سال ۱۳۲۲ تحصیلات خود را در دوره لیسانس ادبیات فارسی در دانشسرای عالی تهران به پایان رساند و چونان آموزنده‌ای ممتاز، راهی شهر مقدس قم گردید تا ضمن تدریس در دبیرستان‌ها به آموختن علوم دینی و معارف اسلامی نیز پردازد. استاد کریمان در سال ۱۳۳۵ به اخذ درجه دکتری در ادبیات فارسی از دانشگاه تهران نایل شد و از آن زمان در دانشگاه شهید بهشتی (ملی) به تدریس پرداخت.

وی علاوه بر تألیفاتی که به معرفی آنها خواهیم پرداخت، دارای تألیفات بسیاری چون جغرافیای شهرستان قم، طبری و مجمع‌البیان، سیره و قیام زیدبن علی (ع)، فرهنگ نویسی در ایران و بیش از هشتاد مقاله و رساله دیگر است که تمامی آنها برای محققان ذی‌قیمت و ارجمند است.

دکتر کریمان در محضر خوشنویسان نامی ایران با بهره‌گیری از خطوط میرعماد قزوینی و درویش عبدالمجید، صاحب خطی خوش گردید و آثار زیبایی در خوشنویسی از خود بر جای گذاشته است.

استاد کریمان سرانجام پس از نیم قرن تحقیق و تتبع درباره «ری» و بر جای گذاشتن آثاری که نه تنها زنده‌کننده تاریخ و جغرافیای تاریخی منطقه به شمار می‌رود، بلکه نشان‌دهنده فرهنگ گرانبار ایران اسلامی است، در آذرماه سال ۱۳۷۲ رخ در نقاب خاک کشید.

در اینجا گزارشی از خدمات آن فاضل ارجمند ارائه می‌گردد. امید که ارجی باشد بر زحمات آن فقیه سعید!

الف. مقالات

۱. برج طغرل،

۲. نظری به مقاله ری مندرج در دایرةالمعارف اسلام،

۳. توضیحی بر مقاله «معرفی کتاب ری باستان»،

۴. آستانه حضرت عبدالعظیم،

۵. ابوالفتوح رازی،

۶. بی‌بی شهربانو،

تهران پایتخت کشور که اکنون بدین پایه از وسعت و شهرت رسیده است در ازمنه پیشین یکی از دیه‌های کم‌اهمیت قصران خارج بوده است.

نام قصران، بر پایه پژوهش‌های مؤلف کتاب، نخستین بار در منابع مورد استفاده و در احوال محمدبن ابان قصرانی معاصر با هارون الرشید و مأمون (نیمه دوم قرن دوم هجری) آمده است و ظاهراً آخرین منبع هم سفرنامه سانسون در عهد شاه سلیمان صفوی است که در آن به جای «ایالت ری»، عنوان «ایالت قصران» دیده می‌شود و اندک اندک با توسعه شهر تهران (در قصران خارج)، کاربرد این نام از میان می‌رود.

دو جلد کتاب قصران که برخی از مورخان و جغرافی دانان معاصر ایران آن را بحث انگیز و حتی قابل تجدیدنظر دانسته‌اند، بی‌هیچ تردید یکی از منابع ارزشمند تحقیقات درباره تهران بزرگ خاصه در بخش کوهستانی آن است و با در نظر گرفتن دو جلد کتاب دیگر مؤلف، به نام ری باستان، پژوهشگران امروز می‌توانند به بسیاری از مسائل و مشکلات پژوهشی گذشته این منطقه ایران زمین، آگاهی یابند.

فهرست مطالب این کتاب دو جلدی نشانگر اهمیت و تنوع موضوع‌های پژوهشی است که استاد کریمان یک‌تنه به انجام آن کوشیده و یادگاری گرانبها از خود به یادگار گذاشته است.

پایه اعتبار و ارجمندی ناحیه قصران، قصران و شاعران بزرگ، حدود قصران، ناحیه قصران و تقسیمات کشوری کنونی آن، وجه تسمیه قصران، زمین‌شناسی قصران، تقسیم قصران به دو قسمت قصران داخل و قصران خارج، تاریخ قصران، آبادی‌های قصران، قصران داخل، قصران خارج و رجال قصران.

۴. قصران (بخش دوم)

این مجلد که دومین بخش از کتاب قصران است، مذهب قصران پیش از اسلام، پرستش ناهید در قصران، معابد ناهید، آتشگاه قصران، بقعه بی‌بی شهربانو حرم ناهید است، مذهب قصران بعد از اسلام، کلیات درباره گویش مردم قصران و انتخاب گویش دیه آهار، پاره‌ای از آداب و رسوم و مثل‌های رایج و واژه‌ها بخشی از عناوین این بخش است. مؤلف محترم برای تبیین بیشتر مطالب، چندین عکس و تصویر و نقشه بر کتاب اضافه کرده است.

۵. برخی از آثار بازمانده از ری قدیم

کتاب برخی از آثار بازمانده از ری قدیم (از انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۶-۲۷/۲ ش)، ۲۴۶ ص، مصور،

قدیم و جدید ایران و عرب و یونان و نیز شرق‌شناسان - که نام و مشخصات کامل آثارشان در پایان مجلد دوم این کتاب خواهد آمد - می‌شناخت، جز به جزء در مطالعه آورد و سالیانی چند از عمر خویش بر سر آن نهاد ... به مدد عکس‌های متنوع هوایی و نقشه‌های متعدد در حوزه تهران و جست‌وجو و تفحص در آثار برجای مانده و بازدید مکرر در مکرر این آثار در محل و تطبیق نصوص تاریخی و جغرافیایی با آنها، نرم نرمک جغرافیای تاریخی این سرزمین کهن را گرد آورد.

۳. قصران (بخش نخستین)

کتاب قصران یا کوهساران یکی دیگر از آثار ارزشمند استاد حسین کریمان است که در نوع خود بی‌نظیر می‌باشد. این کتاب شامل «مباحث تاریخی، جغرافیایی و اجتماعی و مذهبی و آتشگاه منطقه کوهستانی ری باستان و تهران کنونی است که به بهترین صورت در دو مجلد از طرف انجمن آثار ملی در سال ۱۳۵۶ (۱۱۷۲ ص، مصور، با نقشه جغرافیایی) انتشار یافته است.

موضوع این کتاب به کوهستان‌های اطراف ری قدیم و آبادی‌ها و مردم و مذهب و گویش و آداب و رسوم و مثل‌ها و واژه‌های آنان مربوط می‌شود. حدود منطقه مزبور از جنوب کوه بی‌بی شهربانو (شمال غربی ورامین) و از شمال نور مازندران و از شرق دماوند و از غرب دره کرج است.

استاد کریمان درباره واژه قصران و وسعت و چگونگی آن و تقسیم نواحی ری به دو بخش می‌نویسد:

۱. منطقه کوهستانی، که اراضی شمال و پاره‌ای از شرق و غرب حوزه وی را شامل می‌شده و تا مرز مازندران ادامه می‌یافته و به سبب خنکی و اعتدال هوا جنبه ییلاقی برای ری داشته است.
۲. منطقه جلگه‌ای، که بخشی عمده از اراضی جنوبی و جنوب شرقی و جنوب غربی این حوزه را دربر داشته و تا حد کم می‌رسیده و گرمسیر بوده است.

منطقه نخستین موضوع سخن در کتاب حاضر است و به تفصیلی که بیاید ظاهراً به مناسبت کوهستانی بودن محل آنجا را «قصران» معرب «کوهساران» یا «کوهساران» می‌خواندند.

این منطقه خود به «قصران داخل» و قصران خارج انقسام می‌یافته و «قصران داخل» آبادی‌های داخل دره‌های متفرع از سلسله کوه دماوند و توچال تا نور و لاریجان مازندران و «قصران خارج» آبادی‌های واقع در جنوب این سلسله کوه تا شهر بزرگ ری را فرامی‌گرفته است و خود اعتدال هوای آبادی‌های «قصران داخل» بیش از «قصران خارج» است.

آثاری که مؤلف کتاب درباره آنها سخن گفته، گه گاه از نظر باستان‌شناسان نیز پنهان مانده، یا به تخمین و تقریب از آنها گفتگو شده است، خاصه اینکه این گروه غالباً از احوال بانیان بناها غافل بوده‌اند. به همین اعتبار، کتاب حاضر می‌تواند یکی از کلیدهای پژوهشی باستان‌شناسان کشورمان هم به شما آید. در این رساله گرانها استاد حسین کریمان همچنین با آوردن انواع فهرست‌ها و منابع و مآخذ، خوانندگان را مدد فراوان رسانده است.

۶. تهران در گذشته و حال

آخرین کتاب استاد، در این باره، تهران در گذشته و حال، از انتشارات دانشگاه ملی ایران «۷۸»، دوازده ۵۵۸ص، مصور، نقشه جغرافیایی است که به سال ۱۳۵۵ انتشار یافته است. استاد کریمان به دنبال پژوهش‌های تاریخی و باستانی درباره مسائل یاد شده، مطالعات خود را درباره دیه و به مرور شهر تهران تنظیم کرده و به گونه کتابی تاریخی، اجتماعی و فرهنگی انتشار دادند. در مقدمه این کتاب که بی‌تردید بسیاری از پژوهندگان مسائل تاریخی تهران را فایده فراوان می‌رساند، آمده است:

«تهران در گذشته یکی از دیه‌های کم‌اهمیت شهر بزرگ‌ری به حساب می‌آمده است که در شش کیلومتری شمالی آن شهر افتاده بود و، از قرن ششم هجری به بعد که شهرری در اثر تهاجم بی‌رحمانه مغول و جنگ‌های پی‌گیر داخلی و نزاع‌های دینی و مذهبی و پراکندگی‌ها و نفاق‌های فرقه‌ای به تدریج روی به ویرانی نهاد و آن همه عظمت و عزت را از دست بداد، تهران، این فرزند مادرری، خردک خردک بزرگ و بزرگ‌تر شد و اندک اندک صورت شهر پیدا کرد تا به پایتختی برگزیده شد و صاحب نام و آوازه گردید و در شهرت جای‌ری را بگرفت».

کتاب تهران در گذشته و حال، شامل مقدمه و چهار بخش و چند فهرست به شرح ذیل است:

ذکر تهران در منابع باستانی، کلیاتی در باب پهنه تهران به روزگار پیش از اسلام، آیین مغان، تعریف ناهید، گنبد بی‌بی شهربانو معبد ناهید است، پهنه تهران به عهد باستان تابع ری بوده است، پهنه تهران در قرون اسلامی، کلیات اخبار تهران به عهد قاجاریه تا پایان، وضع تهران در آغاز حکومت رضاخان، اماکن تهران، رجال تهران و فهرست تصویرها و نقشه‌ها.

ابوالفضل حافظیان

نقشه جغرافیایی) یکی دیگر از آثار استاد حسین کریمان است که پس از انتشار کتاب‌های ری باستان و قصران به زیور طبع آراسته شده و در آن از «بقایای بناهای ری کهن که بر فراز کوه‌ها و تپه‌های آن حدود از شاهان و امرا و بزرگان پیشین به جا مانده» گفت‌وگو شده است. مؤلف محترم این کتاب اعتقاد دارد که:

«این بناها در چند قرن اخیر به عللی که تفصیل آن فراخور این مقام نیست، گذشته از متروک ماندن و گزندی که از باد و باران و تابش آفتاب دیده، به کلنگ جمعی سودپرست غارتگر، برای استفاده از آجرهای سوخته و آفتاب خورده آنها خراب و ویران گردیده است و علاوه بر آنها در سال‌های اخیر گروهی آزمند دیگر جهت به دست آوردن اشیای عتیقه و نفیس حفاری‌های غیر علمی در خرابه‌های ری به عمل آوردند و تنمّه بیشتر آثار موجود را بدین ترتیب از میان بردند».

در بیان ادوار این ویرانگری‌ها، استاد اضافه کرده است:

«در این باب توان گفت گزندی که در مدت سی و اندی سال اخیر [=از جنگ جهانی دوم تا انقلاب اسلامی] به تیشه از این جمع سودجویان بر آثار بازمانده از ری قدیم، وارد آمده، برابر است با ویرانی‌هایی که در طی صد سال پیش از آن [=به تقریب از تحمیل قرارداد ترکمانچای تا جنگ جهانی دوم] بر این پهنه کهن سال روی آورده، و خود آنچه در این صد سال از خرابی و نابودی بر سرری آمده، با اعصار و قرون پیش از آن پهلو می‌زند، از این روست که امروز از بیشتر این آثار جز پی‌ها و تل‌های برخی از بناها و مقادیری کلوخ پاره چیزی بر جای نمانده است».

در این کتاب، نام و نشان اماکن از میان رفته یا آنچه باقی مانده به دقت تبویب گردیده است و البته در شناسایی و تبیین آنها «از استناد به مآخذ نامعتمد و تکیه بر استنباط غیر مستند» خودداری شده است.

آتشکده ری، کلیاتی در باب تاریخچه آتشکده ری، مدرس ری باستان، مدفن زکریای رازی، زاویه ابراهیم خواص، گنبد مرآویج زیاری، سرای صاحب عباد، تپه نقاره‌خانه، گنبد فخرالدوله، برج طغرل، کوه سرسره و کوه بی‌بی شهربانو عناوین برخی از مکان‌هایی است که درباره آثار برجای مانده بر آنها در این کتاب سخن به میان آمده است. فهرست نقشه‌ها و عکس‌های هوایی و تصاویر، بخش پایانی کتاب را تشکیل می‌دهد.